

הרב עדו רבניץ¹

מבוא למדינת רווחה יהודית

מסמך זה נכתב לסיכום החוג 'מדעי החברה לאור ההלכה', שהתקיים ביוזמת בית המדרש הישיבתי בירושלים². המסמך מסכם לימוד ועיון בסוגיית מדינת רווחה יהודית, שהתקיים בחורף תשע"ב, בהשתתפות קבוצה של עו"סים וכלכלנים. לבקשת חברי הקבוצה, עם סיום הלימוד גובש המסמך, כדי להבהיר ולחדד את העמדות ההלכתיות והערכיות העולות מן המקורות. ומכאן, ההחלטה לכתוב סעיפים קצרים וברורים, ולהביא את המקורות בהרחבה בהערות השוליים (ראו עוד בהערה 3).

א. מקורות למדינת הרווחה היהודית

1. אפשר למצוא במקורות היהדות, עקרונות לעיצוב מדינת רווחה בעלת גוון ייחודי.
2. הקהילה היהודית בתור גוף פוליטי, ניהלה מערכת רווחה שממנה אפשר להסיק לגבי מדינה, בהתאמות הנדרשות.
3. המקורות כוללים: הלכות, תקנות חז"ל, תקנות הקהל ומנהגים³.

ב. עקרונות יסוד

4. לפי ההלכה, יש חובה לסייע למי שסובל ממצוקה כלכלית⁴ ואישית⁵.
5. ההלכה מגינה על קניין הפרט⁶.

-
1. בהשתתפות: ד"ר חיים כהן, עו"ס טל לסר, עו"ס איתי שי, עו"ס יצחק יעקב, פנחס לנדאו, יאיר חייט.
 2. בתמיכת משרד המדע.
 3. עקרונות הציטוט בהערות השוליים במסמך זה: 1. הובאו הפניות למקורות התומכים בנאמר למעלה. 2. הובא ציטוט אחד, שמבטא את הנאמר למעלה בקצרה ובבהירות.
 4. ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה קצה: 'שצונו לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם...' (וראו עוד: שם, מצות עשה קכ-קכד; שם, קל); ספר המצוות לרמב"ם, מצות לא תעשה רלב: 'שהזהירו שלא למנוע צדקה והרחבה מהאביונים מאחינו אחר שנדע חולשת ענינם ויכלתנו להחזיק בהם... וזה אזהרה מלקנות מדת הכילות והאכזריות שתמנע מעשות הראוי' (וראו עוד: שם, לא תעשה רי-ריד).
 5. ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה ח; מקורו בסוטה י"ד ע"א: 'אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה, מה הוא מלביש ערומים... אף אתה הלבש ערומים; הקב"ה ביקר חולים... אף אתה בקר חולים; הקב"ה ניחם אבלים... אף אתה נחם אבלים; הקב"ה קבר מתים... אף אתה קבור מתים'.
 6. הלכות רבות מגנות על קניין הפרט: איסורי גזל, גנבה, האיסור להזיק. ראו למשל - רמב"ם, הל' מלכים פ"ג ה"ח: 'כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו... אבל לא יפקיר ממון ואם הפקיר הרי זה גזל'; ראו עוד - משנה אבות פ"ה מ"י: 'ארבע מדות באדם האומר שלי שלי ושליך שלך - זו מדה

6. על הסיוע להינתן לפי היכולת של הנותנים.⁷

7. יש חובה לפעול לצמצום המצוקה, ואולם אי אפשר להגיע למצב שאין בו מצוקה.⁸
למצוקה יש ייעוד, להביא את האדם לסייע ולפעול פעולה מוסרית.⁹

ג. מדינת רווחה

8. מערך הרווחה היהודי כולל מערכת רווחה ציבורית, הכופה את הציבור לתת צדקה,¹⁰ וכן סיוע התנדבותי, על בסיס אישי,¹¹ משפחתי וקהילתי.¹²
9. מערכת הרווחה הציבורית, מספקת לנזקקים אמצעי קיום בסיסיים.¹³
10. הסיוע ההתנדבותי נותן מענה לצרכים סובייקטיביים.¹⁴
11. הסיוע ניתן לכל אזרחי המדינה באופן שווה, בלא אפליה בין יהודים לנוכרים.¹⁵ למי שאינם אזרחים, ניתן הסיוע לפי החלטת ההנהגה.¹⁶

-
- בינונית ויש אומרים זו מדת סדום; שלי שלך ושלך שלי - עם הארץ; שלי שלך ושלך שלך - חסיד; שלי שלי ושלך שלי - רשע.⁷
7. רמב"ם, הל' ערכין פ"ח ה"ג: 'לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר 'מכל אשר לו' ולא כל אשר לו כמו שבארז חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו...'; רמ"א, יו"ד ס' רמט סע' א: 'אל יבזבז אדם יותר מחומש (=לצדקה), שלא יצטרך לבריות'.⁸
8. דברים טו, יא: 'כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ידך לאחריך לענין ולאבינך בארצך'.⁹
9. בבא בתרא י' ע"א: 'וזו שאלה שאל טורנוסרופוס הרשע את רבי עקיבא: אם א-להיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנום'.¹⁰
10. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ט ה"א: 'כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה'.¹¹
11. שו"ע יו"ד ס' רמח, סע' א: 'כל אדם חייב ליתן צדקה...'.¹²
12. צדקה במעגלים המשפחתיים והקהילתיים באים לידי ביטוי בהלכות הבאות - רמ"א, יו"ד ס' רנא סע' ג: '...יקדים פרנסת אביו ואמו, אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו. ואחר כך בניו, והם קודמים לאחיו, והם קודמים לשאר קרובים, והקרובים קודמים לשכניו, ושכניו לאנשי עירו, ואנשי עירו לעיר אחרת'.¹³
- צדקה במעגל המשפחתי והקהילתי שייך רק בנוגע לצדקה האישית ההתנדבותית, ולא בצדקה הציבורית - שו"ת אגרות משה, יו"ד א קמד: 'בצדקה סתם שלו שיש לו בהן טובת הנאה **יכול ליתן לכל מי שירצה** מאלו שרשאים ליקח צדקה אף שאחד יותר צריך ואף למי שחסר לו כסות אף שיש עני שצריך למזונות. אבל גבאי על כס של צדקה שאין לו בהם וגם לא להנותנים זכות טובת הנאה... עליהם נאמר דינים להקדים ליתן מתחלה להנחות יותר ושלכילה קודם לכסות וכדומה וכ"כ אסור להם ליתן לעני אחד יותר מחברו כשהצורך הוא שוה... ולכן אף באין שוין יכול ליתן למי שירצה וכשאחד קרוב יש עליו ממילא ליתן לקרוב שדן זה נאמר דוקא על היחיד בצדקה שלו...'.¹⁴
13. ראו הערה 10.
14. דברים טו ח; שלחן ערוך, יו"ד ס' רנ סע' א: 'כמה נותנין לעני, די מחסורו אשר יחסר לו. כיצד, אם היה רעב, יאכילוהו. היה צריך לכסות, יכסוהו. אין לו כלי בית, קונה לו כלי בית. ואפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס, ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר, והעני, קונה לו סוס ועבד. וכן לכל אחד ואחד. לפי מה שצריך'.

12. הסיוע לנזקקים צריך להינתן מתוך תחושה של חובה ורצון טוב¹⁷.

ד. חובותיו של מערך הרווחה

13. מערך הרווחה היהודי מחויב לצמצם את המצוקה¹⁸, ולהביא את הנזקקים לעצמאות כלכלית¹⁹.

14. מערך הרווחה היהודי אינו מחויבת לפעול לצמצום הפערים הכלכליים בחברה²⁰, אך רשאית לעשות זאת²¹, תוך שמירה על קיומו של קניין הפרט.

15. מדינת הרווחה היהודית מחויבת להעניק סיוע למי שמצוי במצוקה (סיוע סלקטיבי)²².

16. חובתה של המדינה לסייע גם כאשר הנזקק אינו פונה לקבלת סיוע, אלא מנסה להתמודד בכוחות עצמו²³.

17. ההנהגה רשאית להעדיף נתינת סיוע לכל (סיוע אוניברסאלי), כדי למנוע סבל מהנזקק²⁴, או כדי למנוע בושה מהנזקק²⁵, או כדי למנוע אדם מלהפוך לנזקק²⁶.

15. ירושלמי, דמאי פ"ד ה"ג: 'תני עיר שיש בה גוים וישראל הגבויים (=הגבאים) גובין משל ישראל ומשל גוים ומפרנסין עניי ישראל ועניי גוים ומבקרין חולי ישראל וחולי גוים וקוברין מתי ישראל ומתי גוים ומנחמין אבילי ישראל ואבילי גוים ומכניסין כלי גוים וכלי ישראל מפני דרכי שלום'.

16. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ט ה' א-ו: 'וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי **שמתנדב** לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, **וזהו הנקרא תמחוי**... התמחוי נגבה בכל יום, והקופה מערב שבת לערב שבת, **והתמחוי לעניי עולם, והקופה לעניי אותה העיר בלבד**'.

17. שו"ע, יו"ד סי' רמט סעי' ג: 'צריך ליתן הצדקה בסבר פנים יפות, בשמחה ובטוב לבב, ומתאונן עם העני בצער... אם נתנה בפנים זועפות ורעות, הפסיד זכותו'. שו"ע, יו"ד סי' רמח סעי' א: 'כל אדם חייב ליתן צדקה, אפילו, עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו'.

18. ראו הערות 10, 16.

19. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"י ה"ז: 'שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר 'והחזקת בו גר ותושב וחי עמך', כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך'.

20. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז ה"ג: 'ומצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו'.

21. תרומת הדשן, סימן שמב: 'דרוב ענייני מסים תלויים במנהג, וכן פסק הרמ"א, חו"מ סי' קסג סעי' ג. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ב סי' כב: 'שמסים תלי טפי במנהג ממאי דתלי בדת תורה, ואיזה מנהג שהוא אפילו אי לא הוקבע עפ"י חכמים ואין לו ראייה מן התורה ובלבד שיהא קבוע, עוקר המנהג את ההלכה... אכן אבל בקביעת מנהג כזה צריכים הסכמת כל העיר... שאם אחד מהם מעכב אין להם רשות... או כשראשי הקהל נבררו מתחילה ע"י כל אנשי העיר לשם כך שיוכלו לעשות ולתקן כפי אשר יראה בעיניהם...'.

22. ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה קצה: '**שצונו** לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם'.

23. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז ה"ט: 'וכן נפסק בשו"ע, יו"ד סי' רג סעי' ט: 'עני שאינו רוצה ליקח צדקה מערימין עליו ונותנין לו לשם מתנה או לשם הלואה'.

24. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז ה"ו: 'וכן נפסק בשו"ע, יו"ד סי' רנא סעי' י: 'עני שאין מכירין אותו ואמר רעב אני האכילוני, אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא אלא מפרנסין אותו מיד, היה ערום ואמר כסוני בודקין אחריו שמא רמאי הוא'.

ה. זכאות לסיוע

18. אדם זכאי לסיוע ממשלתי כאשר אין לו כסף, רכוש²⁷ או הכנסה חודשית קבועה²⁸, שמספיקים לקיום בסיסי לפי המקובל²⁹, ובכלל זה צורכי הקיום הבסיסיים (ראו פירוט בהערה)³⁰, ואף קצת מעבר לכך³¹.
19. חובתו המוסרית של הנזקק, לנסות להתמודד בכוחות עצמו עם מצוקתו³².
20. אדם שיש לו יכולת³³ להיחלץ ממצוקה או לצמצם אותה, ואינו עושה זאת - אינו זכאי לסיוע³⁴, ואולם יש לסייע לילדי³⁵.

25. שו"ת מהר"י מינץ, סימן ז: 'על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפתק מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבא עוד. והמתנגדים אומרים שכל דבר שכזה איננו נקרא "הכנסת אורחים" אבל נקרא "הוצאת אורחים". אלא המנהג שהפרנס מוציא הפתקין נותן אותן לארחי ופרחי (=אורחים) ואין לשנות המנהג ולא לבייש העניים. [תשובה:] חלילה וחס לתקן תקנה לבייש העני ולזלזל'. פסיקתא זוטרתא, (לקח טוב), בראשית פרק מה: 'העושה מצוה לחבירו ולא עשאה בצנעא והעני מתבייש, אף-על-פי שהוא עושה טוב ביא למשפט, שלא עשאה כהוגן'.
26. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ה ה"ז: 'שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו **מתנה** או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול'.
27. טור, יורה דעה סי' רג: 'יש לו מאתים זוז... לא יטול מהצדקה כלל'.
28. ערוך השולחן, יו"ד סי' רמח סעי' ב: 'דאם יש לו פרנסה פשיטא שאסור לו לקבל צדקה אף כשאין לו מאתים זוז...'
- שו"ת שבט הלוי, חלק ב' סי' קכה: 'מי שיש לו משכורת קבוע שמתפרנס ממנה ברווח פשיטא דלא יטול מן הצדקה'.
29. אור זרוע, א' יד: 'ומה שאמרו מי שיש לו מאתים זוז אם יכול ליטול צדקה אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת ביתו...'
30. **מזון, ביגור, קבורה** - ראה רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ט, ה"ב: 'מי שישב במדינה שלשים יום כופין אותו ליתן צדקה **לקופה** עם בני המדינה, ישב שם שלשה חדשים כופין אותו ליתן **התמחוי**, ישב שם ששה חדשים כופין אותו ליתן צדקה **בכסות** שמכסים בה עני העיר, ישב שם תשעה חדשים כופין אותו ליתן צדקה **לקבורה** שקוברין בה את העניים ועושים להם כל צרכי קבורה. - **דיור** - ראה שו"ת משפטי עוזיאל ב, יו"ד סי' מד: 'כי ההתישבות בארץ היא צדקה גדולה לעניים כמו שנאמר: ועניים מרודים תביא בית. הא למדת שנותנת מקום דירה לעני הוא כמו פרנסת עניים בלחם וכסות. **בריאות, חינוך תורני** - ראה שו"ע, יו"ד סי' רמט סעי' טז (ע"פ שו"ת מהר"ק, סי' קכח): 'יש מי שאומר שמצות בית הכנסת עדיפא ממצות צדקה, ומצות צדקה לנערים ללמוד תורה או לחולים עניים, עדיף ממצות בית הכנסת'. **לימוד מקצוע** - ראה ערוך השולחן, יו"ד סי' רמט סעי' טו: '...ובזמנינו זה בהרבה ערים יש חברות שנותנים נערי עניי ישראל לבעלי מלאכות, ודבר גדול הוא עד מאוד. ורק ישיגחו עליהם שילכו בדרך ד' ויתפללו בכל יום ויהיו בעלי אמונה לשמים ולבריות'.
31. שו"ת מהר"ק, סי' קכה: 'דגבי עניים אף על גב שיש להם ספק לגלגל בחיי צער קצת או אפילו יהיה להם די הספק בדרך ממוצע, מכל מקום ברבות הטובה להם תחת ליטרא ירק לפעם יוכלו לקנות ליטרא דגים או ליטרא בשר להבריא גופם'.
32. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ה ה"ח, וכך נפסק גם בשו"ע, יו"ד סי' רנה סעי' א: 'לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור, וכן צוו חכמים ואמרו: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות'.

21. אסור לאדם לנהוג באופן שיביא אותו למצב שיהיה נזקק.³⁶
22. אדם שנמצא במצוקה בעקבות מעשים שעשה בעבר, זכאי לסיוע.³⁷
23. כאשר יש התנהגות שיטתית של אדם שמביאה לנזקקות שוב ושוב, אפשר לשלול את הסיוע, גם אם כעת הוא אינו יכול להיחלץ מן המצוקה.³⁸
24. כאשר הסיוע מחזק התנהגות מסוכנת³⁹ (כגון צריכת סמים), תלות כלכלית⁴⁰ או התנהגות שלילית מאוד מבחינה מוסרית⁴¹, אין חובה לסייע.

33. שו"ת מהרשד"ם, חלק יו"ד סי' קסו: 'ופשיטא שאין חלוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי שאין לו מעות בעין ויכול להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה. שאם יעלה בדעת שכל מי שאין לו מאתים זוז בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנזכר יתפרנס מן הצדקה, אין ספק שהיה זה מן הנמנע שרבו מאד האנשים שאין להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או דבר אחר שיתפרנסו מן העשירים ולא היה הקומץ משביע את הארי... הרי ודאי דלא מיירי אלא במי שהורגל ואין לו יכולת עתה בשום צד למצוא הרגלו ולימודו ואפשר יסתכן, על זה אמרה תורה אשר יחסר לו. לא על מי שאבותיו ואחיו וארץ מולדתו רגילים להתפרנס מטרחה ועמלם ויגיע כפיהם והוא רוצה להתנהג מעונג בלתי עמל דאין זה נקרא 'יחסר לו' כי הוא מחסר את עצמו'.
34. סוגיה זו שנויה במחלוקת, האחרונים המובאים כאן סבורים שאדם כזה אינו זכאי לסיוע. כן כתבו שו"ת חתם סופר, יו"ד סי' רכט; ספר חסידים (מרגליות), סי' אלף לה. לעומת זאת, בשו"ת משיב דבר (ח"ב סי' ס), נכתב שאין לשלול סיוע ממי שאינו רוצה לעבוד. למעלה הבאנו את דעת הרוב. כלי יקר, שמות כג ה: 'מכאן תשובה על מקצת ענייני בני עמינו המטילים את עצמם על הצבור ואינם רוצים לעשות בשום מלאכה אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזו דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. כי דבר זה לא צוה ה' כי אם עזוב תעזוב עמו הקם תקים עמו, כי העני יעשה כל אשר ימצא בכחו לעשות ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעוד ולחזקו וליתן לו די מחסורו אשר יחסר לו'.
35. מסברה, שהרי הם אינם אשמים. הדרך הטובה ביותר היא על ידי 'סיוע בעין', כלומר, בשירותים (כגון, חינוך ובריאות), ולא בכסף שיגיע להורים שאינם זכאים.
36. רמב"ם, הל' ערכין וחרמין פ"ח ה"א: 'לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו...!'
37. רמב"ם, הל' שופר וסוכה ולולב פ"ח ה"ב: 'אתרוג... של דמאי כשר שאפשר שיפקיר נכסיו ויהיה עני שמותר לו לאכול דמאי...!'
38. מקור הדברים: ספרא בהר, פרשה ה. ראו עוד: ספר חסידים (מרגליות), סי' סא.
39. שו"ת חתם סופר, חלק ה, חו"מ סי' קעז: 'אלא שמכר עצמו לנכרים פעמים ושלוש והטיל עצמו על הציבור לפדותו ומן התורה מחויבים לפדותו כדכתיב 'אחרי נמכר גאולה תהיה לו', ולא לידח אבן אחר הנופל. רק יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה שלא לפדותו הואיל והטיל עצמו על הציבור ובמקום פיקוח נפש דידיה לא גזרו...!'
40. הרב אלחנן פרי, מעשה הצדקה, ירושלים תשס"ה, עמ' כו הערה 6: 'המבקש צדקה עבור צורכי גופו והדברים שצריך מזיקים לו - אין בזה צדקה'. כגון סמים ואולי גם סיגריות אין בנתינות אלו משום צדקה... אם כי הסתפקתי... שמא אין בזה איסור כל כך לתת להם דבר מועט'.
41. רש"י הירש, ויקרא כה לה: 'יכול אתה מפסידו לתרבות רעה של עצלות מחמת התמיכות החוזרות ונשונות? תלמוד לומר, עמך - בעצמאות של פעילות מפרנסת...!'
42. פירוש הר"ש משאנץ, ספרא שם, ד"ה יכול: 'כלומר, יכול אפילו עובר עבירה שהוא נפסד מדרך החיים, פירוש אחר, יכול אפילו מוטה ידו בשביל עבירות זונות וקוביא תהא מצוה להחזיק בו?'